

ЗВЕРТАННЯ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

Л.І. Пена

У статті аналізуються різні за структурою і семантикою типи найменувань адресата мовлення у поезіях Олександра Олеся, а також визначається їх значення і роль у вказаних текстах.

У художньому мовленні та в побутовій сфері звертання, чи номінації адресата, як правило, виражають не просто заклик до адресата (в цьому полягає апелятивна, заклична функція звертань), а й ставлення до нього самого мовця (це оцінно-характеризувальна, емоційна функція). Ще М.В.Ломоносов, аналізуючи звертання як фігуру чудову, сильну і таку, що оживляє слово, відзначав, що «цією фігурою можна радити, засвідчувати, обіцяти, погрожувати, хвалити, насміхатись, потішати, бажати, проситися, співчувати, наказувати, оплакувати, жалітися, просити, пояснювати, поздоровляти тощо» [1, с.341]. Категорія звертання, вважає В.П.Пономаренко, є однією з найспецифічніших мовних універсалій, що в кожній мові розвивається за власними законами завдяки зумовленості екстралінгвістичними, насамперед соціально-історичними, чинниками [2, с. 27]. Граматичні й лексичні засоби звертання будь-якої мови певною мірою, як стверджує цей же науковець, відображають стан її розвитку, а історія еволюції форм звертання віддзеркалює різні моменти історії відповідної нації або держави [3, с.54]. Надзвичайно важливим напрямком дослідження українських назв адресата, на думку М.С.Скаба, який чимало своїх праць присвятив висвітленню різних аспектів таких найменувань, є вивчення функціонування цих назв у мовленні окремих носіїв мови, передусім у творах українських письменників, оскільки такі розвідки, з одного боку, уможливають встановлення загальних закономірностей називання українцями адресата мовлення, тенденцій їх подальшого розвитку, а з іншого - дають змогу зробити висновки про специфічні риси ідіостилю конкретного автора [4, с.507]. Саме цим і зумовлюється актуальність зазначеної теми.

Об'єктом аналізу у пропонованій статті стали звертання у поезіях тонкого лірика, співця краси й сили кохання, найсвітліших людських почуттів, рідної природи й нелегкої долі отчого краю Олександра Олеся, чия творчість яскравою зорею спалахнула на небосхилі української літератури у перші десятиліття минулого століття.

У поетичних творах Олександра Олеся досить широко представлені непоширені звертання, виражені формою кличного відмінка однини іменників. Такі однослівні найменування адресата мають найрізноманітніші значення. Серед них – антропоніми (імена, рідше прізвища), слова зі значенням спорідненості та свояцтва, топоніми, лексеми з абстрактним значенням, назви явищ природи тощо: *Святославе, Вінчі, паничу, співаче, княгине, князю, хане, дядьку, царю, шибенику, голубчику, весно, квітко, пташко, хвиле, дівчино, пані, страднице, тополенько, пісне, Україно, Воле, море, сонце, серденько, брате, друже, вітре, вітрику, дощику, житечко, Дніпро* та ін. Велику групу утворюють також непоширені звертання, виражені субстантивами у формі множини: *сестри, браття, брати, борці, вояки, бояри, діти, сусіди, невольники, люде, людиці, стрільці, гречкосії, яничари, струни, хмари, громи, смереки, потоки, солов'ї* та ін. Багато звертань (як непоширених, так і поширених) використовуються з підсилювальною часткою: *о слово, о пташко, о сарнонько, о Весно, о хмаронько, о сонце, о друже, о Воле* тощо. Це надає текстам особливої урочистості, піднесеності, налаштовує читача чи слухача на ліричний лад.

Часто в ролі найменувань адресата мовлення автор використовує субстантивовані прикметникові й дієприкметникові форми: *Як тяжко, як журно без вас, дорогі* [5, с.78]; *О мила, не вставай* [5, 92]; *Дужі! волю прекрасну віддайте... Сумі! землю Господню верніть... Хижі! чулими, добрими станьте* [5, с.108]; *Навік, улюблена,*

прощай [5, с.129]; *О прийди, прийди, самотній* [5, с.142]; *Доки ви будете ждати, кам'яні?* [5, с.151]; *Мила, ми підемо в поле, в гаї? Підемо, любий* [5, с.156]; *Йди, чужий* [5, с.232]; *Чому, о змучена, не йдеш* [5, с.265]; *О, хто ти, хто ти, невідомий?* [5, с.275]; *Прощай, улюблена, прощай* [5, с.304]; *Йдіть, нещасні, поспішайте* [5, с.361]; *О любі, о милі, Не можу вернутись в свою сторону* [5, с.479] тощо.

Засвідчені випадки вживання у творах Олександра Олеся поширених означень без означуваних слів у ролі звертань: *Вийди, змучена людьми І одурена думками, Снами, мріями, казками* [5, с. 200]; *Жартуй, оточена юрбою* [5, с.774].

Широко представлені у поетичних текстах звертання, поширені найрізноманітнішими за структурою та семантикою означеннями: *О краю мій, потаверений ганьбою* [5, с.229]; *Вам я співаю, о листя, Пройняті усміхом сонця, Подихом вітру стривожені, Світом, красою обпоєні* [5, с.437]; *О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, Дітьми безпам'ятно забутий!* [5, с.114] та ін.

Не поодинокими у поетичній текстовій канві Олександра Олеся є досить розлогі за будовою конструкції звертань, до складу яких входять одне чи дуже часто кілька підрядних речень: *Прощай, моє море бентежне, Що помсту збудило в мені* [5, с.134]; *Жируйте, зрадники, що честю торгували, Ревіть, кати, що волю розп'яли* [5, с.504]; *Але ви, пілати, що руки умили, Що мовчки дивились на муки її, Ні слова, ні руху!* [5, с.223]; *Крайно див! Далека мріє, Зелена казка серед гір, Де вітром дух наш вільний віє, На гори загнаний, як звір; Де, ніжний, крила простягає Вночі над тишею осель, А вранці соколом літає Або голосить серед скель; Де голод він пустив до хати, Де дав він тіло розп'ясти, Щоб тільки скарби заховати, Щоб тільки душу зберегти* [5, с.213]; *Чолом тобі, блакить небесна, Що синім келихом лягла І, ніби крилами, чудесно Мою голубку зберегла* [5, с. 611]; *Благословенна будь, народна душе, Що знов вернулась з небуття До повноводого життя. Благословенні будьте, мудрі очі, Що вгледіли через туман Широкий рідний океан. Благословенні будьте, дужі руки, Що з пунт кайданів уночі Скували блискавки-мечі. Благословенна будь, свята дорого, Що нас вела через ліси До брами Волі і краси* [5, с.811] та ін. Наведені приклади дають змогу стверджувати, що первинна функція звертань – адресація, контактостановлювання – стає підґрунтям для характеристики, конкретизації якихось ознак чи властивостей об'єкта звертання.

Більшості Олесевих звертань властива підкреслена емоційність, образність, оскільки їх призначення – не просто називати предмет, а дати йому оцінку. Найчастіше найменування адресата мовлення, яким притаманна яскрава образність, представлені словами чи словосполученнями, вжитими у переносному значенні: *Чом не прийшла ти, одна на весь світ, Щастя моє, моя мріє* [5, с.736]; *О дівчино-голубко, Окрасо бідної моєї сторони, Йди собі дорогою своєю* [5, с.635]; *Де ти, доленько моя* [5, 636]; *Спи, моє золото, спи, моє серденько* [5, с.588] та ін.

Ще одним засобом надання звертанням особливої емоційності й експресії є суфікси суб'єктивної (переважно позитивної) оцінки. В аналізованих творах пестливих форм набувають не лише звертання – назви істот, а взагалі назви будь-яких реалій навколишньої дійсності: *Тільки ти стоїш, Українонько, Тільки ти стоїш, сиротинонько* [5, с.518]; *Квітоньки білі! зірвіться з гілок* [5, с.113]; *Ой чого ти, тополенько, не цвітеши* [5, с.120]; *Веснонько, матінко! Веснонько-сестронько* [5, с.172]; *О Воленько, билинонько моя* [5, с.275]; *Акація зітхнула: «О травонько моя»* [5, с.131] та ін. Такий мовний феномен свідчить про емоційність та чуттєвий характер української душі. Зустрічаємо в поезіях Олеся і характерні для українських народнопоетичних текстів зменшено-пестливі форми слів-звертань з негативною семантикою: *Ой де ж ти був, мій зрадничку* [5, с.115].

Досить частими у поезіях Олександра Олеся є звертання до Бога, Матері Божої, що дає підстави говорити про присутність рис теоцентризму у його творчості: *Велике ж твоє, Праведний, терпіння* [5, с.139]; *О Боже, Волю захисти* [5, с.274]; *О Боже, без меж милосердя твоє! І правда, о Боже, на світі ще є* [5, с.276]; *Боже*

всесильний! Чи зміг би ти вигадати Муку ще більшу, гіршу, тяжчу?! [5, с.85]; **Матінко Божя, Матінко Правди, Нас захисти!** [5, с.296]; **О Божя Мати, Сиріт собою захисти** [5, с.467]; **Прости мене, Пречиста Діво, За кожну краплю чистих сліз** [5, с.618] тощо.

Широким є спектр звертань до дитини: **Спи, моя пташко; Спи, моя ластівко, солодко спи** [5, с.151]; **Спи, моє мале зернятко, Спи, пташинонько моя** [5, с.340]; **Спи, моя біла пушинка легка, Дам я сьогодні тобі молока** [5, с. 471] та ін. Усі вони, як випливає з аналізу фактичного матеріалу, у своєму складі як обов'язковий компонент мають присвійні займенники, які характеризуються виразно інтимізуючим значенням, сприяють створенню атмосфери духовної близькості.

Звертаючись до коханої, автор використовує як уже звичні у цій ситуації слова й словосполучення, так і власні новотвори. Порівняймо: **Коли хочеш знати, серденько, як тебе люблю** [5, с.64]; **О пташко, прилітай, Як ніч на землю гляне** [5, с.124]; **І ти, моя квітко, тим квітам подібна** [5, с.137]; **Моє сонце, щастя, втіхо** [5, с.297]; **О сарнонько, приходи Вечірньою добою;** [5, с.124]; **Прийди, о янгол мій, прийди! Хоч голос, ластівко, подай! О радість чистая, приснисть!** [5, с.599].

У поетичних творах Олександра Олеся трапляються поодинокі випадки відхилення від норм сучасної української мови (коли звертання виражені формою називного, а не кличного відмінка), які, на наш погляд, зумовлені ритмо-мелодійною організацією поетичного тексту: **Шепче хвиля: «Любий яшень!» Шепче хвиля: «Пишний яшень, Я ж давно тебе кохаю»** [5, с.68]; **Тепер ти, любий край, прощай** [5, с. 561]; **Плач, мій янгол чистий, чистими сльозами** [5, с.574].

У поезіях Олександра Олеся зустрічаємо чимало поширених звертань зі звичним для української мови прямим порядком слів, коли означуване слово стоїть у постпозиції щодо означень: **Не злякати вас нікого, холодні сніги** [5, с.60]; **О любі сестри, полетім В краї щасливі і веселі** [5, 95]; **Замовкніть, срібні струни** [5, с.123]; **Чорні ворони, не кричте** [5, с. 144]; **О, як тяжко вас любив колись в дитинстві, Мої степи, мої лани** [5, с.246]; **О рідний громе, рідні хмари** [5, с.247] та ін. Однак нерідко автор відступає від загальноприйнятих норм розміщення компонентів поширеного звертання, досягаючи цим особливої образності й урочистості мовлення: **Для всіх ти мертва і смішна, Для всіх ти бідна і нещасна, Моя Україно прекрасна** [5, с.74]; **Танцюй, танцюй, мій коню сивий** [5, с.125]; **Простіть нас, страдники великі, Прости нас, землянько свята** [5, с.205]; **Дай руку, мій вітре крилатий** [5, с. 134]; **Брате Ігорю єдиний** [5, с. 371] тощо.

Олександр Олесь – неперевершений майстер нових форм і прийомів уживання різного типу означень, які уточнюють звертання, надають їм особливої конкретності та виразності: **Надіє, зраднице! Окрасо днів моїх, Ти чуєш в покликку моїм палке благання?!** [5, с.110]; **Народе мій! і ти – орел, вночі підтятий, І чом не лицар ти, захоплений в полон?! О орле мій, мій велетню крилатий, О лицарю, покараний за сон!.. Чому ж ти, орле мій, з орлами не літаєш?** [5, с. 117]; **О моя Русалко з срібними речами... О моя Русалко з русою косою... О моя Русалко з кровю крижаною, О моя Русалко з божою душою... Ніжня Русалко з русою косою** [5, с.160]; **Стань, дівчино, маків цвіте** [5, с.197]; **Соне, соне срібнокрилий, Не жахай страхами ти** [5, с.310]; **О, дзвени голосніш, розвивайся повніш, Казко-пісне майової ночі!** [5, с.703] та ін.

У поетичних творах Олександра Олеся зафіксовано випадки дистантного уживання означення й означуваного слова, які утворюють поширене звертання, що надає їм особливої піднесеності та зближує їх із кращими зразками української народної творчості. Наприклад: **Ой не сійтеся, сніги, ой не сійтеся, рясні** [5, с.60]; **Плачте, струни, плачте, срібні** [5, с.738]; **Кричи, паяце, смійся, байдужий!** [5, с.247].

Для поетичних творів Олександра Олеся характерне повторення звертань: **Мати, мати! Не журися** [5, с.111]; **О мамо, мамо! Ненько мила** [5, с.113]; **Хвилі, хвилі! люту муку Ви з грудей моїх візьміть** [5, с.132]; **Сонце, Сонце! Весно! Весно! Як на світі жити чудесно** [5, с.181]; **Чайки, чайки! Тоді не треба плачу, коли іде боротьба за**

волю, за життя [5, с.112]; *Море! О море, море розкішне, Втіш моє серце, серце невтішне* [5, с.98]; *Щастя, о райдужне щастя! Ти ще не падало з неба* [5, с.100]; *Ходім, сину мій, ходім, синопку* [5, с.139]; *О краю мій, коханий краю* [5, с.418]; *Ой не шуми, мій темний гаю!.. Ой не шуми журливо, темний гаю мій!* [5, с.84] та багато інших.

Визначальною рисою для поетичної манери Олександра Олеся є також своєрідне нанизування у порівняно невеликому контексті однакових чи значно частіше різних за лексичним складом звертань, що стосуються одного й того ж адресата. Наприклад: *О мово, ночі, коліскова, Цвіти і сяй, моя державна* [5, с.539]; *О край, незабутній мій краю! Не знаєш ти, рідний, як щиро кохаю Тебе, мій соколе, Тебе, моя доле* [5, с.565]; *Жита мої, жита мої розкішні! Привіт, уклін вам до землі! Невже я знов, як в дні колишні, Посеред вас, жита мої?!* [5, с.571]; *Вийди, втіхо моя, вийди, радість моя, Знаю, серце моє, що розійдемось ми* [5, с.573]; *Сонце моє, сонце! Хочеш ти зайти. О, благаю, красне, день хоч посвіти, Бо без тебе, любе, я не зможу жити* [5, с.602]. Такий стилістичний прийом ампліфікації за допомогою нагромування однорідних мовних засобів (у цьому випадку – назв адресата) підсилює характеристику, доповнює і збагачує думку, є джерелом створення експресії.

Структура звертань у поезіях Олександра Олеся може включати в себе особові займенники: *О, ви, що там не чули зради І проливали братню кров* [5, с.264]; *Ви, що обідали й ситі сьогодні, Киньте хоч шкуру собачу* [5, с.470] та ін. Такого типу звертання найчастіше виражають недобррозичливе ставлення, осуд, зневагу до адресата мовлення. Однак в аналізованих текстах зустрічаємо приклади, у яких відсутній цей зневажливий тон, а займенник набуває позитивної семантики завдяки іншим словам чи словосполученням, які входять до складу звертань. Порівняймо, наприклад: *О ви, що встояли в негоду І не погнулися, дуби, Благословіть шляхи народу... О ви, що вміли серце рвати І кидать іскри золоті, Навчіть і нас стяги тримати І умирати на хресті* [5, с.789]; *О ти, кому я дорогий, Поглянь, як серце мука крає* [5, с.626] та ін.

Звертання є яскраво індивідуалізованим явищем синтаксичної будови будь-якої мови; у художньому тексті воно є одним із потужних засобів виразності, що й засвідчено у поетичних творах Олександра Олеся. Використовуючи найрізноманітніші за будовою і лексичним складом звертання, більшість із яких є стилістично маркованими, цей майстер слова підтверджує тезу Д.Чижевського про те, що «безумовною рисою психічного складу українця є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм» [6, с.17]. Хоч основною для звертань є функція адресації, однак це більшою мірою виявляється у діалогічних текстах. У поетичному ж мовленні, як засвідчує аналіз звертань у творах Олександра Олеся, вони значно частіше використовуються з метою номінації, надання оцінних характеристик адресатові чи певної конкретизації.

SUMMARY

The article deals with analyzing of different structural and semantic types of names addressee in poetries of Olexandr Oles and it determines their meaning and role in named textes.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
2. Пономаренко В.П. Еволюція системи іменних засобів звертання в сучасних слов'янських та інших індоєвропейських мовах // Мовознавство. – 2006. – № 6. – С. 27-32.
3. Пономаренко В.П. Засоби звертання в сучасних балтійських мовах у порівнянні з іншими індоєвропейськими аллокутивами // Мовознавство. – 2007. – С. 54-59.
4. Скаб М. Українська система номінацій адресата мовлення (результати та перспективи вивчення) // Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, Філологія. – Випуск XV-XVIII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 506-510.
5. Олесь О. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 1: Поетичні твори. Лірика. Поэза збірками. з неопублікованого. Сатира. – 959 с.
6. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Вид. 2. – Мюнхен, 1983. – 175 с.